

tanulmány

TAKÁCS MIKLÓS

Anne Frank mint emlékezhely

A KULTURÁLIS TRAUMA ÉS A NEMZETI HOVATARTOZÁS PERFORMATÍV
MEGALKOTÁSA

Ma már a legmeglepőbb kontextusokban is felmerülhet Anne Frank neve. Például egy volt kambodzsai gyerekkatona életének e traumatikus időszakáról úgy mesélt, hogy nemcsak őt ütötték akkor, hanem Anne Frankot is, mert az ő története pont olyan, mint azé a kamaszlányé. Az interjú készítője, Edvard Hauff szerint a visszaemlékező valószínűleg később, már az Egyesült Államokban hallott Anne történetéről, de mindenesetre ez a párhuzam is annak a törekvésnek a része volt, hogy utólag megértse saját szenvedéseit.¹ Alvin H. Rosenfeld pedig arról számol be, hogy megjelennek az egyértelmű manipulációk is, Észak-Koreában például kötelező olvasmány lett a középiskolákban, de azért, hogy a Frank családot saját országgal, a náciakat pedig Amerikával azonosítsák.² Ez viszont nem pusztán egy érdekesség, Anne Frank alakjának ilyen túlzott instrumentalizálása túlmutat a konkrét eseten, és veszélyezteti a morális felelősséggel összekapcsolható holokauszt-emlékezetet is – figyelmeztet Rosenfeld.³

Ez a jelenség, azaz, hogy Anne Frank ki tudott lépni a nyugati világ emlékezet-kultúrájából és globális ikonná vált, jól magyarázható egy viszonylag friss kultúratudományi megközelítés, az úgynevezett „transznacionális fordulat” távlatából. Már magyarul is hozzáférhető két olyan kötet, amely kiváló kiindulópontot kínál egy ilyen érdekeltsgű kutatásnak. Az egyik a Helikon folyóirat 2015/2-es száma, *Transznacionális perspektívák az irodalomtudományban* Jablonczay Tímea szerkesztésében, a másik pedig a *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete* címet viseli (szerkesztők: Szász Anna Lujza és Zombory Máté). A tematikus folyóiratszám bevezető tanulmányában máris találunk egy kifejezést, mégpedig Rebecca Walkowitztől, mely megvilágító erejű lehet, hiszen Anne Frank naplója is igazi „transznacionális könyv” – maguk a könyvek is migránsokká válhatnak ugyanis.⁴ (Sőt, ma már a nemzeti kánonok kölcsönhatásából létrejövő új műfajról is beszélhetünk, amit Azade Seyhan „transznacionális irodalomnak” nevezett el.)⁵ Anne Frank kitüntetett státusza persze annak is köszönhető, hogy maga a holokauszt diskurzusa is átkerül más országok önértelmezésébe, ahogyan a traumatikus emlékezetek is globalizálódnak.⁶ Ez viszont csak veszteségekkel együtt történhet meg, csak akkor válhat valami vagy valaki globális ikonná, ha az eredeti történelmi kontextusából kiszakítják, onnantól kezdve viszont a tömegmédiá kanonikus képekben fogja terjeszteni szerte a világon.⁷ Ez a járulékos veszteség visszavezet minket Rosenfeld figyelmeztetéséhez, hiszen a kontextusvesztés lehetőséget ad a

radikális átértelmezésre, így a manipulációra. Talán valóban nincs a kulturális traumáknak földrajzi és kulturális határa,⁸ de ezeket a határokat gyakran már csak úgy tudják átlépni, hogy már semmi nem emlékeztet eredeti mivoltukra, akár önmaguk teljes ellentétékeként kerülnek át más kultúrák önértelmezésébe.

Ezért is fontos figyelembe venni Katherine Brickell és Ayona Datta javaslatát, akik szerint a *transznacionalizmus* fogalma figyelmen kívül hagyja a lokális különbségeket,⁹ így inkább *transzlokalitás*ról kellene beszélnünk. A tanulmány második felében, ahol Anne Frank naplójának újraolvasására vállalkozom, a transzlokalitás elmélete éppen azért lesz a legalkalmasabb értelmezési keret, mert segítségével megvizsgálható, hogy a személyes (lokális) teret még a legextrémebb esetekben is, mint amilyen a rejtőzködés a „Hátsó traktusban”, átszövik diskurzusok, jelentéstulajdonítások vagy éppen más terek emlékezete, amennyiben a transzlokális teret többrétegű, állandó mozgásban lévő térként értjük.¹⁰

De térjünk még vissza a tágabb kontextushoz, mert Anne Frank naplója tipikusan az a szöveg, amelyet nem lehet pusztán a szoros olvasás stratégiájával olvasni. Chiara Mengozzi útmutatását követve, ebben az esetben együttesen kell alkalmazni a szoros (*close*) és a „távoli” (*distant*) olvasás alternatíváit.¹¹ A könyv sorsa, cirkulációja legalább annyira értelmezésre szorul, mint a szöveg maga. Írásom első fele tehát azért indít az emlékezhely-státuszt értelmező távoli olvasással, mert az ott nyert belátások óhatatlanul meghatározzák magát a napló olvasását is. A szöveg fogadtatástörténete egyértelművé teszi azt, hogy személyes emlékezetek és a kollektív emlékezetek között kölcsönhatás van: a személyesben mindig ott vannak a kollektív emlékek, és ritkábban ugyan (mint Anne esetében), de személyes emlékek is válhatnak a kulturális emlékezet részévé. Ennek a váltakozásnak a dinamikája a kortárs kulturális traumaelmélet központi eleme is, mely ezáltal megkerülhetetlen lesz Anne Frank emlékezettörténetének értelmezésében is.

A „távoli” olvasás: Anne Frank helye a holokauszt emlékezettörténetében

Az egyik legújabb traumaelméleti összefoglalás egyik alapállítása éppen az, hogy a kollektív trauma kulturális konstrukcióját a fájdalom és szenvedés egyéni tapasztalatai táplálják.¹² Viszont van különbség abban, ha a traumát egyéni pszichés sérülésként vagy egy egész társadalmat átható kulturális folyamatként értjük: ez utóbbi ugyanis főként egyes konkrét személyektől független médiumok közvetítik nekünk, és ezek munkájának eredményeként a kollektív identitás újraformálódhat, a kollektív emlékezet átalakulhat.¹³ Egy individuális traumatikus tapasztalatnak ilyen hatósugara nyilvánvalóan nem lehet. Az, hogy melyik traumata tapasztalat válik sokak által ismertté, a kulturális interpretáció kollektív folyamatának függvénye.¹⁴ Jeffrey C. Alexander ennek a folyamatnak a felvázolásakor valóban merészen fogalmaz (Aleida Assmann szerint nézetei radikális konstrukcionista),¹⁵ amikor azt állítja, hogy az események önmagukban nem traumatikusak, ezért nem azok hozzák létre a kollektív traumát, mert az csupán egy társadalmilag közvetített tulajdonítás eredménye.¹⁶ A traumát tehát mint új metanarratívát alkotják meg, ha az adott kultúra kellő tekintéllyel, így kényszerítő erővel rendelkező értelmező keretei vagy „minősítési” folyamatai arra méltónak találják.¹⁷ Ezért az emlékezhelyekhez ha-

sonlóan a kulturális traumák státusza is változhat: egy adott történelmi esemény vagy helyzet traumának tekinthető egy társadalom történelmének egyik pillanatában, de egy másikban már nem.¹⁸ Jó példa erre a háború utáni évtizedek nyugatnémet és keletnémet identitáspolitikája: míg a szövetségi köztársaságban a hatvanas évektől kezdődően a holokauszt lassanként valóban kulturális traumává vált, addig a kommunista rezsim elutasította a felelősséget azzal, hogy a náci bűntetteket a „burzsoá” kapitalizmus következményének tekintette.¹⁹

Igaz ugyan, hogy az NSZK-ban is a hetvenes években bemutatott tévéfilm-sorozat, az amerikai produkcióban készült *Holokauszt* hozott igazi áttörést. A tömegmédiának mint „minősítő” intézménynek tehát nagy szerepe van a kulturális trauma elismertetésében, mert az csakis a nyilvános reflexió és diskurzus keretében érthető meg, magyarázható el és csak itt válhat koherens elbeszéléssé,²⁰ illetve a traumát hatásos módon tudja dramatizálni, így a különböző versengő interpretációk közül egy-kettőnek lehetővé teszi, hogy a többiek felett dominanciát szerezzen, meggyőzőbbnek tűnjön.²¹ Anne Frank naplójának diadalmenete is az 1955-ben a Broadway-en bemutatott musical és az 1959-ben Hollywoodban készült film hatására indult meg igazán, volt idő, az ötvenes-hatvanas évek, amikor a legtöbben ezekből a művekből szereztek tudomást a holokausztról. Pontosabban arról, amit akkor még nem neveztek így. Ahogy arra a Levy–Sznajder szerzőpáros felhívja a figyelmet, nemcsak a *holokauszt* fogalma hiányzott az ötvenes években, hanem az a fogalmi keret, amely Anne Frank naplóját a holokauszton belül értelmezte volna. Az Egyesült Államokban a második világháborút nem zsidó tragédiának tekintették az ötvenes években, hanem egyetemes küzdelemnek, ahol a jók győztek a gonoszok felett, ahol a demokrácia győzelmet aratott a diktatúra felett. Ennek megfelelően a korai naplóadaptációk nem domborították ki a zsidóság tragédiáját, sorsuk az egyetemes emberi szenvedést reprezentálta.²² Emellett Anne alakja tökéletes eszköz volt arra is, hogy a hidegháború feszült légkörében mindenféle erőszak, háború és diszkrimináció ellen az ő nevében tiltakozzanak.²³

Volt már szó Rosenfeld figyelmeztetéséről, amely feltehetőleg egy töről fakad Aleida Assmann azon aggodalmával, hogy Anne és a holokauszt „amerikanizációja” figyelmen kívül hagyja az eredeti körülményeket és helyszíneket, ezáltal egyre absztraktabbá válnak az események²⁴ – ez pedig manipulációknak a táptalaja is lehet. Európában a napló „amerikanizációja” mégsem vezetett homogenizációhoz, a helyi (nemzeti) kontextusokban mindenhol újraértelmezték a szöveget, éppen azért, mert nagyon különböző a tettes-, az áldozat- és a győztes-emlékezet, legfeljebb az emlékezés intenzitásában lehet hasonlóság, jól jelzi ezt magának az Anne Frank-napló recepciójának a változása is.²⁵ Különösen igaz ez az egykori NSZK-ra, ahogy Agnes Leinweber német politológus egy Fehéri Györgynek adott interjújában elmondta, a történet az Egyesült Államokból „jött vissza” (németül ugyanis már 1950-ben megjelent, de akkor még visszhangtalan maradt), népszerűsége a németek körében annak volt köszönhető, hogy ugyan a zsidóüldözésről szólt, de nem a megszokott vádló módon.²⁶ A hatvanas években kicsit csökken a népszerűsége az Auschwitz-perek miatt – végül a szimbólum szerepét Auschwitz fogja átvenni Anne Franktól; a nyolcvanas évek újabb változást hoznak, mert az „oral history” irányzatának felértékelődése újra több figyelmet irányít a naplóra.²⁷

Talán éppen ez a tendencia, a szemtanúknak, a memoároknak a történettudományban végbement presztízsnövekedése vezette arra David Cesaranit, hogy megcáfolja a „hallgatás mítoszát”. Valóban széles körben elterjedt az a nézet, hogy az ötvenes évek a holokausztról való hallgatás évtizede lenne, még olyan kézikönyv, mint a német műltfeldolgozás lexikona is azért tekint kivételként Anne Frank naplójára, mert ezt a „hallgatást” megtörte.²⁸ Cesarani másként látja ezt, egyszerű számadatokra alapozva: a közvetlenül a háború után született visszaemlékezések, interjúk és feljegyzések száma minden érintett európai országban meghaladja a több ezret, ez pedig éppen nem a hallgatásról tanúskodik, a túlélők egy része nagyon is beszélt élményeiről és írásban is megörökítette azokat, sőt, a náci fajüldözés zsidó közösségek általi dokumentálása bizonyos helyeken már a háború alatt megindult.²⁹ (Ismeretes, hogy Anne a londoni emigráns holland kormány művelődési miniszterének, Gerrit Bolkestein írásos bizonyítékok gyűjtésére irányuló rádiós felhívásának hatására kezdte átdolgozni naplóját, hogy azt a háború után megjelentethesse.) Mindezek ismeretében Cesarani nem hallgatásról vagy tudatlanságról beszél az ötvenes évek holokauszt-émlékezete kapcsán, hanem visszaesésről, arról, hogy megcsappant az érdeklődés a náci népiirtás áldozatainak történeteiről, aminek a nyilvánosság túltelítődése volt a fő oka.³⁰

Valami hasonló mehetett végbe, mint az első világháború után, hiszen akkor kezdődött valójában „az áldozatok és a szemtanúk kora”, mert a háború feldolgozhatatlanul újszerű erőszaktapasztalata már akkor arra sarkallt több ezer, gyakorta névtelen katonát, hogy írásban számoljon be a szörnyűségekről.³¹ Mégis, utólag visszatekintve, mind a húszas éveket, mind az ötvenes éveket az elfojtás évtizedének látja inkább az emlékezettörténet, és ezeket az éveket a trauma lappangási idejeként tartja számon. Paradox módon Anne Frank naplója és különösen a már említett színpadi és filmes adaptáció megfelellhet ennek a szociálpszichológiai jelenségnek is. Bruno Bettelheim gyermekpszichológus például, aki maga is volt koncentrációs tábor foglya egy évig, 1960-ban a *Harper's Magazine*-ben megjelentetett rendkívül kritikus cikkében úgy fogalmaz, hogy a napló világméretű sikerében ott lapul a gázkamrák elfelejtésének vágya is.³² Talán ő az egyetlen, aki magát a Frank családot is bíráltni meri (most eltekintek azoktól a támadásoktól, amelyek a napló hitelességét kérdőjelezzik meg), mondván, hogy az a magatartásuk, hogy az életüket ugyanúgy akarták folytatni, mint ahogy addig is, valószínűleg a halálukhoz vezetett.³³ S bár az, hogy a színdarab szerzőpárosa, Frances Goodrich és Albert Hackett Anne optimista mondatát („...mert még mindig hiszek az emberek lelki jóságában” – 1944. július 15-dikei bejegyzés)³⁴ végszavá tette, megfelellt az amerikai közönség akkori jövőorientáltságának,³⁵ de ugyanazt a tévhitet sugallja, hogy a náci fajüldözés és diktatúra ellenére a privát élet ugyanúgy folytatható, még akkor is, ha valaki zsidó származású.³⁶ A holokauszt vagy Anne Frank „amerikanizálódása” nem elfojtás vagy a trauma negatív eseményét pozitívvá alakító védekezési mechanizmus eredménye (mint mondjuk a holokauszt német emlékezetében a „ne engedjük meg egyszer megtörténni” morális felszólítása),³⁷ hanem egy paradigmaváltás tünete, melynek folyamán a „progresszívet” a tragikus narratíva váltja le. A kettő között a különbséget Jeffrey C. Alexander abban látja, hogy míg az első még hitt a modernitás kijavíthatóságában és a náci bűntetteket szembeállította a

civilizációs alapértékekkel, a második már az első által középkori barbárságnak titulált népiertásra a modernitás következményeként és részeként tekintett.³⁸

Ehhez a váltáshoz a traumát személyessé kellett alakítani és láthatóvá kellett tenni az áldozatokat, s ennek a megszemélyesítő műfajnak volt a leghíresebb prototípusa Anne Frank naplója, melynek éppen személyes fókuszát tette lehetővé az egyetemessé válást.³⁹ Alexander érvelésében nem sokkal később már nem pusztán prototípusként tekint a naplóra, hanem ennél sokkal nagyobb szerepet tulajdonít neki: véleménye szerint egymaga olyan szimbolikus változást teremtett meg, amely a többi médiumnak már lehetővé tette, hogy az évtizedek folyamán a holokauszt a progresszív narratíva helyett a tragikusban foglaljon el központi helyet.⁴⁰ Assmann viszont Anne Frank valós személye mellé emeli a *Holokauszt* című tévéfilmsorozatot Weiss családjának fikciós karaktereit, amikor arról beszél, hogy melyek voltak azok a médiareprezentációk, amelyek Európa és a nyugati világ nem zsidó lakosságát a közömbösségtől az empátia és az érzelmi azonosulás felé mozdították el.⁴¹ Természetesen a kettő között nemcsak mediális, de időbeli különbség is van. Azonban a legfontosabb eltérés mégis az, hogy a napló egy gyermek távlatából beszél, sőt, az első olyan szöveg, amely a gyerekek szemszögéből látatja a holokausztot, népszerűségére ez lehet az egyik magyarázat, amellyel, hogy nem a zsidó kultúrába van beágyazva, így könnyebben befogadható a nem zsidó olvasók számára is.⁴² Anne gyermekéje miatt könnyebben válik egyetemes érvényű szimbólummá, mert a gyerekek kevésbé individualizáltak, kevésbé vannak az identitás által meghatározva, könnyebb rájuk bármit kivetíteni vagy velük azonosulni.⁴³ Ezt Marianne Hirsch abban a tanulmányában mondja, ahol Anne Frank fényképeinek Marjorie Agosín verseire tett hatását is vizsgálja. Kisantal Tamás viszont épp fordított utat jár be, hogy hasonló következtetésre jusson: mivel nincsenek vizuális nyomok a naplóíró Annéről, illetve a napló a család elhurcolásakor megszakad, így hiánya még hangsúlyosabb, de ez a hiány teret enged annak is, hogy a legkülönbözőbb értelmezések töltsék be ezt az űrt.⁴⁴

A szöveg csonkasága miatt (ellentétben a holokauszt-irodalom többi alkotásával) itt nem eshet szó a koncentrációs táborokról.⁴⁵ Agnes Leinweber szerint éppen ezért a napló ötvenes-hatvanas évekbeli német olvasói először itt szembesülhettek „kímélő módon” az európai zsidóság megsemmisítésével, mert az igazi szörnyűségek leírása már hiányzik – máig tartó népszerűségét is abban látja, hogy a szöveg nem tesz próbára, könnyedén olvasható.⁴⁶ Talán éppen ezért nem nagyon található olyan irodalomtudományi munkát, amely Anne Frank naplójának a szoros olvasására vállalkozna. Magyarországon sincs ez másképp, az előbb idézett szerző, Kisantal Tamás sem vállalkozik erre, amikor a recenziót ír Anne Frank fikciós műveinek⁴⁷ magyar megjelenése kapcsán, helyette inkább ad egy áttekintést az Anne Frank-emlékezethely alakulásáról, mondván ennek az új kötetnek az olvasását is Anne emlékezethely-szerepe határozza meg.⁴⁸ Ezt azzal a tanulmányom elején már elhangzott kijelentéssel egészíteném ki, hogy az emlékezethely-státusz megkerülhetetlen a napló szoros olvasásában is. Ennek végrehajtását azért is tartom fontosnak, mert éppen a napló szövegszerűségének hangsúlyozása által, a kritikai kiadás 1986-os megjelenésével következett be fordulat Anne Frank emlékezetében.⁴⁹ Egyrészt egyszere és mindenkorra meg lehetett cáfolni a hamisítási vádakat, másrészt

innentől válik egyértelművé, hogy Anne tudatos íróvá vált,⁵⁰ elkezdte újraírni a naplóját, csak nem tudta azt már befejezni. Éppen ennek köszönhető, hogy egyetlen kivételként az irodalmárok nemzetközi elitjéből, Philippe Lejeune elkezdett foglalkozni a napló háromféle szövegváltozatának egymáshoz való viszonyával (az eredeti napló mellett ott van az Anne által elkezdett újraírás, illetve az édesapja, Otto Frank által összeállított változat).⁵¹ Lejeune fontos megállapításokra jut, például, hogy Anne cenzúrázta magát, nem pedig az apja, aki csak befejezte, amit a lánya vállalt⁵² – de filológiai kérdések tisztázásán túl messzebbre nem merészkedik.

Transzlokalitás és a nemzeti hovatartozás performatív megalkotása a naplóban

Meggyőződésem tehát, hogy arra a kérdésre, amelyet az *Európai emlékezhelyek* szócikke is központba állít, nevezetesen, hogy hogyan vált Anne Frank a háború utáni nyilvános emlékezés kulcsfigurájává,⁵³ igazából mégiscsak egy részletekre koncentráló szövegolvasás adhat választ. Abban ugyanis konszenzus van a szakirodalomban, hogy az emlékezet őt emeli ki az összes holokauszt-áldozat közül a leginkább.⁵⁴ Abban is egyetért mindenki, hogy bár a napló erkölcsi traktátusnak tűnik inkább, de mégis nagyban hozzájárult a történelmi tudatossághoz,⁵⁵ és hatásáról még olyan tekintélyek, mint Primo Levi vagy Simon Wiesenthal is elismeréssel szóltak.⁵⁶ De hogy mivel magyarázható ez, abban már megoszlanak a vélemények. Egyetlen olyan történelmi áttekintés van, amely esztétikai indokokat sejt a háttérben. Jeffrey C. Alexander amikor a kulturális trauma társadalmi megalkotásáról beszél, meghatározza annak intézményi kereteit is (vallási, jogi, esztétikai, tudományos, tömegkommunikációs és állami-bürokratikus kereteket különböztet meg). A holokauszt kulturális traumájának *esztétikai* megalkotásánál – mint ahogyan más szövegkörnyezetben volt már róla szó – a korai ábrázolások között nagyon fontos szerepet tulajdonít Anne Frank naplójának, melyet követően egy egészen új irodalmi műfaj, a „túlélő irodalom” is megszületett.⁵⁷

Szociológusként Alexander természetesen megáll itt, irodalomtudományi távlatból nézve persze az *esztétikai* kategóriája még túl tág és megfoghatatlan. Egy sikeres interpretáció érdekében az előljáróban már jelzett módon, javaslatom szerint a transznacionalitás, de még inkább a transzlokalitás szempontrendszerét kell bevonni. Ezek segítségével számtalan olyan kérdést meg tudunk fogalmazni, melyekre ha a szövegtől választ kapunk, az nemcsak „esztétikai” magyarázatot ad a napló sikerére, hanem számos, mai horizonton felmerülő problémára is megoldást kínálhat. Nem olyan, a transznacionalitás kutatásában gyakorta firtatott kérdésekre keresem tanulmányomban a választ, mint például az, hogy a Németországból emigrált Frank család a hollandiai asszimilációja után hogyan válik újra menekültté Amszterdamban. Sokkal lényegesebb a transzlokalitás nyelvisége, az, hogy Anne hogyan és miért akarja uralni például a befogadó ország nyelvét, hogyan viszi színre a német és a holland nyelv interferenciáit és milyen értékítéleteket fogalmaz meg a többi hét bujkálóval szemben, ha ők nem tudnak megfelelni az általa elvárt holland nyelvi sztenderdnek. További kérdés, hogy a nyelv mennyire lesz a hovatartozás kinyilvánításának domináns médiuma, és hogyan éli meg Anne azt, hogy olyan identitást is fel kell vennie, amelyet csak a náci fajelmélet erőltetett rá és

többi sorstársára. De a szoros olvasás legnagyobb tétje mégis a válasz megtalálása arra a kérdésre, hogy a több mint kétéves bujkálás helye, a „Hátsó traktus” miért nem volt egyáltalán steril és hermetikusan elzárt tér? Egy olyan tér, amely csak személyes és privát tér lett volna, melynek emléke így nem lett volna releváns a kollektív emlékezet számára, ami miatt Anne naplója egy lenne a többi akkori történeti forrás közül. De nem így történt, s ebben feltehetőleg nagy szerepe van annak is, hogy a naplóban elbeszélte tér transzlokalitásának köszönhetően könnyen „be-lakható” bármely más, térbeli és időbeli koordinátával rendelkező olvasó számára is.

Ebben már eleve segítségére van az tény, hogy a napló kronotopozsának csak egy töredéke, a lelegeje tér el a rejtőzködés több mint két évétől. Voltaképpen nincs egy hónap sem az az időszak, amikor a napló írója még szabadon sétálhat Amszterdam utcáin. De már itt is korlátozottak a mozgásban a Dávid-csillag viselésére kényszerülő polgárok, mert számukra már tilos a tömegközlekedés használata (19, 1942. június 24.). A tér ekkor még identikus, semmi mással össze nem téveszthető. A naplóbejegyzések szereplői, így az osztálytársak vagy ismerősök meghatározásánál is fontos a térbeli hovatartozás, az egyik osztálytársat már csak azért is szegénynek tekintik a többiek, mert számukra ismeretlen utcában lakik, a város nyugati részén (11, 1942. június 14.). Amikor a családját mutatja be, ott is elengedhetetlen azoknak a helyeknek a megnevezése, ahol laktak, amelyek egyben a vándorlás stációit is jelentik (14–15, 1942. június 20.).

A naplónak ez a különálló, rövid bevezető szakasza egyben komoly dramaturgiai szereppel is bír, hiszen öntudatlanul is bemutatja, hogy Anne mit veszített el, szinte pillanatok alatt. Nem mást, mint az otthonát, nem véletlen, hogy az egyik első rejtekhelybeli bejegyzésének elején kijelenti, hogy „[Ú]gy hiszem, ebben a házban sosem fogom otthon érezni magam” (30, 1942. július 11.). Néhány sorral feljebb viszont még arról számol be, hogy a család többi tagjával ellentétben ő azonnal megszerette a negyedóránként megkonduló Westertoren harangjait, és valóban, az így visszanyert otthonosság csak akkor tudatosul benne igazán, mikor a háború ettől is megfosztja: „Az egyik bosszúságot általában követi a többi, ahogy most is. Az első: a Westertoren harangjátéka megszűnt, pedig a hangja mindig nyugalommal töltött el” (88, 1943. március 25.). Sőt, később az auditív szinten és így a térben megtestesülő meghittség mellett már az idő mérhetőségéből eredő biztonság, az erre épülő rituális koherencia (lásd a napirendek beosztásának leírását például) is felszámolódik: „[E]gy hete nem mindig tudjuk pontosan, mennyi az idő, mert a Westertoren kedves harangjait állítólag hadi célokból leszerelték, és sem éjjel, sem nappal nem tudjuk, hány az óra” (118, 1943. augusztus 10.).

A Westertoren harangjainak ütései *behatolnak* ugyan Anne új otthonába, de ő azokra mindvégig az otthonosság markereiként tekint. Az otthonok, ahogyan Jablonczay Tímea megjegyzi, nem egységes identitás-terek, ott van bennük a szorongás és a félelem,⁵⁸ s ez fokozottan igaz a Frank és a másik, a Van Daan család rejtekhelyére. Természetesen főként a lebukástól való félelem miatt, amelyek a legkülönfélébb fantáziákban öltenek testet: „Képzeletemben a hozzánk behatolni akaró férfi alakja egyre hatalmasabbra nőtt. Végül már egy óriást képzeltem magam elé, egy mindenkinél gonoszabb fasisztát.” (58, 1942. október 20.). A rejtekhelyen a kinti háború is csak nagyon ritkán jelenik meg képi ábrázolásban, annál

inkább tör be erőszakosan, auditív úton, bombák robbanásában, fegyverek ropogásában: „Éjszaka akkora lövöldözés támadt, hogy négyszer is összecsomagoltam minden holmimat. Ma azután a meneküléshez legszükségesebb dolgokat bezsúfoltam egyetlen kis bőröndbe. Persze anya joggal kérdi: »Ugyan hová menekülnél?« (94, 1943. május 1.). Ez a szorongás soha nem oldódik teljesen Annében, még akkor sem, amikor mindenki más megfélemedezik önmagáról éppen bujkálásuk két-éves évfordulóján: »A függönyök elhúzva, az ablakok kitarva, hangos beszéd, ajtók csapódása, reszkettem az izgalomtól. Hogy van ez, hát már nem rejtőzködünk?, futott át az agyamon, olyan érzés volt, mintha most újra mutatkozhatnánk a világ előtt» (293, 1944. július 8.). A rejtekhely és a külvilág határait tehát nem lehet hermetikusan lezárni, de a bentlakók ezt nem is szeretnék, számos módon próbálják fenntartani a kapcsolatot a kintiekkel. Ennek legegyszerűbb módja az, hogy mindig fogadnak olyan látogatót, aki segíti őket és megbízhatnak benne. A rejtekhely konfliktusainak nagy része viszont abból ered, hogy túl kevés a helyiség az intimszférák kialakítására, ha ezzel megpróbálkoznak, mint például a friss szerelmespár, azaz Anne Peterrel, annak gúnyolódás lesz a vége: »Van Daan és Dussel egészen pocsecskul viselkednek, valahányszor eltűnök Peter szobájában. »Annes zweite Heimat«, jegyzik meg, vagy »illik az, hogy egy úr késő este fiatal lányokat fogadjon?« (212, 1944. március 24.).

A rejtőzőket mindvégig két egymással ellentétes, de alapvető érzés határozza meg: a *félelem*, hogy egy agresszor átlépi a rejtekhely és a külvilág határát, legalább annyira erős, mint a *szabadságvágy*, azaz az általuk elkövetett – másik irányú – határátlépés vágya. Anne ezt, főként a napló második felében, többször megfogalmazza, hol egy kalitkában vergődő letört szárnyú madárhoz hasonlítja magát (128, 1943. október 29.), hol egyszerűen felsorolja, mit szeretne tenni: »Biciklizni szeretnék meg táncolni, fütyülni, szétnézni a világban, fiatalnak érezni magam, érezni, hogy szabad vagyok...» (142, 1943. december 24.). Vannak passzusok, ahol ezt a vágyat magától eltávolítva, általános érvényű jó tanácsként artikulálja (talán az ilyen mondatok miatt tartották sokan inkább „erkölcsi traktátusnak”, semmint holokausztirodalomnak): »Mindenki, aki szorong, magányos vagy boldogtalan, a legjobban teszi, ha kimegy valahová a szabadba, ahol egészen egyedül lehet, csak az ég, a természet és az Isten társaságában.» (179, 1944. február 23.). Végül tizenötödik születésnapja után, egy alkalommal, amikor a nyitva hagyott tetőtéri ablakon kinéz, a szabadságvágy teljesen felülírja a félelmet, ezt ki is mondja: »A sötét, esőszagú este, a zivatarban elhúzó felhők teljesen lenyűgöztek, másfél év óta először kerültem szemtől szembe az éjszakával. Ettől az estétől fogva oly erős volt bennem a vágy, hogy ezt újra megtapasztaljam, hogy még a betörőktől, a sötétben futkározó patkányoktól és a rajtaütéstől való félelmemet is legyőzte» (286, 1944. június 13.).

A két rejtőző család persze a kezdetektől fogva gondoskodott a teljes elszigeteltséget oldó megoldásokról, a látogatókon kívül erre a legjobb eszköz a rádió,⁵⁹ illetve az újságok és a könyvek médiumai voltak.⁶⁰ Ennek ellenére szintén nagyon korán, már bujkálásuk elején megszegik a saját maguk által hozott szabályokat. Mivel láthatatlanná kell válniuk a külvilág szemében, ezért önmaguknak is megtiltják, hogy láthassák a kinti életet, de mégsem bírják ezt megállni: »Szombat délutánonként behúzzuk ott a függönyöket, és a sötétben megtisztálkodunk, amelyikünk

meg épp a sorára vár, a függöny résén át kiles az ablakon, és az utcai járókelőkön álmélkodik.” (48, 1942. szeptember 29.). Egyfajta voyeur pozícióba kerülnek, amit Anne még azzal is fokozni tud, hogy esténként távcsővel fürkészi a hátsó szomszédok kivilágított szobáit (70, 1942. november 28.). Érdekes fejlemény, hogy a megfigyelő óhatatlanul is ellentétes pozíciót vesz fel a megfigyelés tárgyával, hiába szubjektumokat figyel meg, azok akaratlanul is objektumokká válnak, így bármennyire is lehetne a megfigyelő ember és a megfigyelt emberek között sorsközösség, a leskelődés alaphelyzete ezt megakadályozza. Ezért érezhet Anne lelkiismeret-furdalást, amikor (feltehetőleg Dávid-csillagot viselő) zsidókat pillant meg: „[M]ost, hogy a zsidókat említem, zárójelben megjegyzem, hogy tegnap, ahogy a függönyön át megpillantottam két zsidót, mintha valami világraszóló csodát láttam volna. Olyan furcsa érzés fogott el, mintha én ezeket az embereket elárultam volna, és most még ki is lesem a szerencsétleneket” (75, 1942. december 13.).

Ezzel megérkeztünk a legfontosabb kérdéskörhöz, az identitás problematikájához. Identitás helyett szerencsésebb inkább az identifikáció vagy a hovatartozás kinyilvánításának performatív beszédaktusáról beszélni, elkerülve ezzel az esszencializmus csapdáját. Az eddigi Anne Frank-recepció legmanipulatívabb észak-koreai változata esetében tehát egy nyelvi cselekvés tette lehetővé, hogy az értelmi szerzők identifikálják magukat az áldozattal. Emlékszünk rá, hogy a globális ikonná válás az eredeti történeti kontextusok elvesztésével járt. Így az univerzális érvényt hirdető interpretációk is figyelmen kívül hagyják, hogy Anne zsidó és német identitását hátra hagyva hollandként szerette volna önmagát meghatározni.⁶¹ Ez már a napló nyelvében is megtestesül, hiszen hollandul írta, nem németül. Bár itt közbevetethetné valaki, hogy Anne már holland iskolában tanult meg írni-olvasni, s pusztán ez az oka, de a naplóból kiderül, hogy a Németországból már felnőtt fejfel menekülő családtagoktól is elvárta a helyes holland beszédet, és nehezen tolerálta, ha ezt az elvárást a többiek nem tudták teljesíteni.⁶² Ennek az lehet a magyarázata, amit Mészáros Zsolt is mond két migráns háterű szerzőről, Maxine Hong Kingstonról és Eva Hoffmanról: a nem anyanyelvi szerzők nagyon szeretnék birtokolni a befogadó ország nyelvét, mert azáltal válnak láthatóvá, nyernek el bizonyos mértékű hatalmat.⁶³

S bár a nyelvi megelőzöttséget Anne sem tudja megkerülni, megtörténik ugyanis, hogy felindultságában németül kezd el beszélni, mint amikor például egy vázányi víz ömlik a jegyzeteire (270, 1944. május 20.), de tudatosan már kezd elhatárolódni eredeti identitásától: „[S]zép kis nép a német, és tulajdonképp én is közéjük tartozom! Vagyis mégsem, Hitler már rég megfosztott a hazánktól. Igazából nincs sehol a világon ádázabb ellenségeskedés, mint a németek és a zsidók között” (55, 1942. október 9.). Ez utóbbi idézetben persze ott van az a szörnyű tapasztalat, hogy a nemzeti hovatartozástól való megfosztás is lehet traumatikus, és hogy ez először együtt járt egy nem feltétlenül akart identitástulajdonítással („zsidó”), hogy aztán az otthonuktól, a vagyontárgyaiktól, a személyes tulajdonuktól és végül az életüktől is megfossa ezeket a megbélyegzett embereket a náci halálgépezet. A szokatlanul hosszú 1944. április 11-dikei naplóbejegyzés végén Anne három hovatartozással is számol, az első ez az erőszakosan rájuk oktrojált, amely szinte már nem is emberi, inkább tárgyi létmódba taszítja őket: „[C]sak véget ér egyszer ez a

szörnyű háború, és újra emberek leszünk, nem csak zsidók!” (236). Látszólag el-
lentmond ennek a második kinyilvánított hovatartozás, hiszen néhány sorral lej-
jebb mégis megmaradna zsidónak: „[M]i nem tudunk csak hollandok vagy csak an-
glok vagy bármely más ország polgárai lenni, mi amellet megmaradunk zsidó-
nak is, meg kell maradnunk, és meg is akarunk maradni.” (Uo.) Ezt a mondatot a
kiválasztott nép ismerős toposzaival vezeti be, így már viszont egy kiemelkedő
csoport tagjává szeretne válni, akiknek a hitéből a világ összes többi népe a jót
tanulhatja (Uo.). A harmadik egy vágyott hovatartozás: „...az első kívánságom a
háború utánra: hadd legyek hollandd! Szeretem a hollandokat, szeretem orszá-
gunkat, szeretem a holland nyelvet, és itt akarok dolgozni” (236–237).

Ez utóbbi kettő egyáltalán nem zárja ki egymást, az csak az első identitást kie-
rőszakoló náci fajüldözés szemében tűnhet úgy. Egy új nemzethez való csatlako-
zásban nemcsak a valahová tartozás alapvető emberi igénye van ott, hanem a
nemzet által biztosított „ontológiai” biztonság is,⁶⁴ amitől a kirekesztés ugyanúgy
megfosztja az embert, mint a jogaitól. Zombory Máté ugyan a magyarországi né-
metség második világháború utáni kitelepítésének kontextusában mondja, de
Anne Frankra is igaz, hogy a kirekesztés miatt a haza elveszti otthonosságát, s ha
ez fizikai formát ölt, akkor a kényszermigrációban (a kényszerű elrejtőzésben) mu-
száj az egyénnek újraalkotni, helyrehozni vagy valamilyen módon fenntartani nem-
zeti hovatartozását.⁶⁵ Vagy ahogyan Nira Yuval-Davis fogalmaz, a hovatartozás (*be-
longing*) akkor válik artikulálttá, strukturálttá vagy átpolitizálttá, ha valamilyen mó-
don veszélybe kerül.⁶⁶ Egy éppen tizenöt éves lány ezért kényszerül korától szokat-
lan módon erre is reflektálni, a kamaszkorból adódó természetes önreflexiókon túl.

A szoros olvasás tapasztalata tehát azzal egészítheti ki a „távoli” olvasás axió-
máját, hogy Anne Frank mint emlékezhely immár nemcsak a holokauszt traumá-
jának kezdeti tudatosulásában játszik fontos szerepet, hanem legalább ennyire je-
lentős segítség lehetne a mai menekültek, kirekesztettek és kitelepítettek életha-
ptapzatainak megértésében is. Ezért semmi baj nincs azzal, ha a nyugattól na-
gyon eltérő országokban vagy kultúrákban történt kirekesztések áldozatai Anne
Frankkal azonosítják magukat, hiszen ők csak láthatóvá és érhetővé szeretnék ten-
ni a szenvedéseiket az egész világ előtt. Ha azonban ezek az identifikációk valójá-
ban manipulációk és további kirekesztéseket készítenek elő, azt nem kellene (szó-
nélkül) hagyni. Anne Frank ikonjának globális népszerűsége ismeretében ez ko-
rántsem lesz könnyű feladat.

JEGYZETEK

A tanulmány létrejöttét a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének *A nemzeti és vallási emlékezet helyei a kora újkori és újkori Magyarországon* című OTKA-pályázata (K112335) támogatta.

1. Edvard Hauff, *Loss, Reconnection and Reconstruction. A Former Child Soldier's Return to Cambodia = Voices of Trauma – Treating Psychological Trauma Across Cultures*, ed. by Boris Droždek, John P. Wilson, Springer, New York, 2007, 175–189, 178.

2. Alvin H. Rosenfeld, *Anne Frank and the Future of Holocaust Memory*, United States Holocaust Memorial Museum, Washington, 2005, 14.

3. Uo., 17.

4. Rebecca L. Walkowitz, *The Location of Literature. The Transnational Book and the Migrant Wri-*

ter, Contemporary Literature, 2006/4, 527–545, 533. Idézi: Jablonczay Tímea, *Transznacionalizmus a gyakorlatban. Migrációs praxisok a könyvek, az írásmódok, a műfajok és a fordítási stratégiák geográfiájában*, Helikon, 2015/2, 137–156, 144.

5. Azade Seyhan, *Writing Outside the Nation*, Princeton-Oxford, Princeton University Press, 2001. Idézi: Mészáros Zsolt, *Határközvetítők. A transznacionális memoáriródalom elméleti megközelítései*, Helikon, 2015/2, 243–254, 246.

6. Andreas Huyssen, *Diaspora and Nation. Migration Into Other Pasts*, New German Critique, 2003 (88), 147–164, 147. Idézi: Jablonczay, *i. m.*, 149.

7. Aleida Assmann, *A holokauszt – globális emlékezet? Egy új emlékezetközösség kiterjedtsége és korlátai = Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*, szerk. Szász Anna Lujza és Zombory Máté, Befejezetlen Múlt Alapítvány, Bp., 2014, 167–184, 183.

8. Jeffrey C. Alexander, *Trauma. A Social Theory*, Polity Press, Cambridge-Malden, 2012, 30.

9. Katherine Brickell – Ayona Datta (Eds.), *Translocal Geographies. Spaces, Places, Connections*, Ashgate, Farnham, 2011, 3. Idézi: Györke Ágnes, *A transznacionális feminizmus elméletei. Empátia, affektus és a transzlokális tér*, Helikon, 2015/2, 221–232, 223.

10. Györke, *i. m.*, 228.

11. Chiara Mengozzi, *A World Literature fogalmának hasznáról és káráról az irodalomtudományban*, Helikon, 2015/2, 157–174, 161.

12. Alexander, *i. m.*, 2.

13. Ron Eyerman, *Cultural Trauma and Collective Memory = Cultural Trauma – Slavery and the Formation of African American Identity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 1–22, 1.

14. Alexander, *i. m.*, 3.

15. Assmann, *i. m.*, 177.

16. Alexander, *i. m.*, 13.

17. *Uo.*, 17.

18. Neil J. Smelser, *Psychological Trauma and Cultural Trauma = Cultural Trauma and Collective Identity*, ed. by Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 2004, 31–59, 36.

19. *Uo.*, 43.

20. Eyerman, *i. m.*, 2.

21. Alexander, *i. m.*, 22.

22. Daniel Levy – Natan Sznajder, *The Holocaust and Memory in the Global Age*, Temple UP, Philadelphia, 2006, 60–61.

23. Rosenfeld, *i. m.*, 5.

24. Assmann, *i. m.*, 173.

25. Levy–Sznajder, *i. m.* 62, 59.

26. Fehéri György, „Egyszer talán megint újra emberek és nem csak zsidók leszünk” (*Anne Frank és a németek – két tételben*), *Múlt és Jövő*, 2003 nyár, 121–125, 121.

27. *Uo.*, 123. Később – s ez már újfent globális tendencia – Anne Frank története inkább (régőbbi szóval) az *ifjúsági*, (újabb keletű szóval) a *fiatal felnőtt* (*young adult*) irodalom kánonjába került át, a tizenéveseket ez a könyv avatta be a holokauszt emlékezetébe. Az utóbbi időben már ez is megváltozott: a legújabb generációkhoz a napló már a 2012-ben megjelent *Csillagainkban a hiba* című John Green-bestseller közvetítésével jut el, ahol a rákos beteg fiatal pár meglátogatja az amszterdami Anne Frank-házat, kimondatlanul is párhuzamot teremtve a két tinédzser és Anne küzdelmei között. (Ezúton köszönöm meg Kérchy Annának, hogy felhívta a figyelmemet a két szöveg közötti kapcsolatra.)

28. *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung” in Deutschland – Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, hrsg. von Torben Fischer, Matthias N. Lorenz, transcript, Bielefeld, 2007, 107.

29. David Cesarani, *A „ballgatás mítoszának” megkérdőjelezése. Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására = Transznacionális politika...*, *i. m.*, 261–287, 262, 261.

30. *Uo.*, 284.

31. Henry Rousso, *Hogyan válik globálissá az emlékezet? = Transznacionális politika...*, *i. m.*, 24–33, 29.

32. Bruno Bettelheim, *Anne Frank – eine verpaßte Lektion = B. B., Erziehung zum Überleben – Zur Psychologie der Extremsituation*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1992, 252–265, 253.

33. *Uo.*, 254.
34. *Anne Frank naplója (1942. június 12. – 1944. augusztus 1.)*, ford. Bernáth István, Park, Bp., 2009, 299. A naplóból vett idézetek ebből a kiadásból származnak.
35. Levy–Sznajder, *i. m.* 61.
36. Bettelheim, *i. m.*, 257.
37. Smelser, *i. m.*, 54.
38. Jeffrey C. Alexander, *Holokauszt és trauma: Morális univerzalizmus Nyugaton = Transznacionális politika...*, *i. m.*, 66–147, 104.
39. *Uo.*, 112.
40. *Uo.*, 113–114.
41. Assmann, *i. m.*, 180.
42. Levy–Sznajder, *i. m.* 59.
43. Marianne Hirsch, *Projected Memory. Holocaust Photographs in Personal and Public Fantasy = Acts of Memory – Cultural Recall in the Present*, ed. by Mieke Bal, Jonathan Crewe, Leo Spitzer, University Press of New England, Hanover, 1999, 261–282, 272.
44. Kisantal Tamás, *A biány történetei (Anne Frank: Mesék és történetek a Hátsó traktusból)*, Jelenkor, 2015/5, 599–605, 599, 601.
45. Frank van Vree, *Anne Frank = Europäische Erinnerungsorte 2 (Das Haus Europa)*, Hrsg. von Pim den Boer, Heinz Duchhardt, Georg Kreis, Wolfgang Schmale, Oldenbourg Verlag, München, 2012, 345–352, 345.
46. Fehéri, *i. m.*, 122, 123.
47. Anne Frank, *Mesék és történetek a Hátsó traktusból*, ford. Gera Judit, Park, Bp., 2014.
48. Kisantal, *i. m.*, 603. Az igazsághoz persze hozzátartozik az is, hogy Anne fiatal kora miatt még nem tudott igazán színvonalas szépirodalmi szövegeket írni, s ez a tény a szoros olvasást nemcsak megnehezíti, de szinte teljesen ellehetetleníti.
49. van Vree, *i. m.*, 350.
50. Rosenfeld, *i. m.*, 6.
51. Philippe Lejeune, *A naplóját újraíró Anne Frank = Önéletírás, élettörténet, napló (Válogatás Philippe Lejeune írásaiából)*, szerk. Z. Varga Zoltán, L'Harmattan, Bp., 2003, 179–209, 186.
52. *Uo.*, 190.
53. van Vree, *i. m.*, 348.
54. Rosenfeld ezzel a tézissel kezdi előadását. Rosenfeld, *i. m.*, 1.
55. Cesarani, *i. m.*, 285.
56. van Vree, *i. m.*, 351.
57. Alexander, *Trauma. A Social Theory*, *i. m.*, 20.
58. Jablonczay, *i. m.*, 154.
59. „Mindenki ócska rádiót próbál szerezni, hogy azt szolgáltassa be ahelyett, ami »a lelket tartja« az emberben. Ami nagyon is így van, mert mióta odakintről egyre rosszabb híreket kapunk, egyre inkább a rádió bűvös hangjától nyerjük vissza bátorságunkat, hogy újra meg újra így biztassuk magunkat: »Fel a fejjel, bátorság, jönnek még szebb idők is!« (100, 1943. június 15.).
60. „Normális emberek nem is tudják, mit jelentenek a könyvek a rejtekezőknek.” (101, 1943. július 11.).
61. Találhatunk persze olyan idézetet, amely a Hátsó traktus mikrovilágát általánosabb szintre emeli: „[S]zokásommal homlokegyenest ellenkezően mégiscsak beszámolok részletesen az étkezésről, mert ez ma nemcsak a Hátsó traktusra jellemző, hanem egész Hollandiára és egész Európára meg még távolabbra is, mindenütt fontos és kínos tényezővé vált.” (224, 1944. április 3.). De találunk példát nem sokkal később az ellenkezőjére is: „[A] mi hátsó erődünkből nemigen lehet megállapítani, milyen a hangulat Hollandiában.” (283, 1944. június 13.).
62. Álljon itt bizonyítékul két idézet: „És kérek, vedd figyelembe azt is, hogy a két feleség szörnyen beszél hollandul (a férjekről nem merek nyilatkozni, még megsértődnének). Nagyokat kacagnál, ha hallanád ezt a rossz hollandságot. Mi már oda se figyelünk rá, nem érdemes javíthatni rajta. Anya és Van Daan asszony beszédét nem is úgy fogom idézni, ahogy az elhangzott, hanem tisztességes holland nyelven.” (37, 1942. szeptember 2.); „Ez annyira felbosszantotta Van Daan asszonyt, hogy takaros mondókáját addig ékesítette pompásan vegyített németesen holland és hollandosan német fordulatok özönével, mígnem, a született szónok, belezavarodott tulajdon szavaiba...” (47, 1942. szeptember 28.).

63. Mészáros, *i. m.*, 251.

64. Michael Skey, *National Belonging and Everyday Life – The Significance of Nationhood in an Uncertain World*, Palgrave Macmillan, Houndmills-New York, 2011, 28.

65. Zombory Máté, *Az emlékezés térképei – Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*, L'Harmattan, Bp., 2011, 48, 150.

66. Nira Yuval-Davis, *The Politics of Belonging – Intersectional Contestations*, Sage Publications, London-Thousand Oaks – New Delhi – Singapore, 2011, 10.

LÉNÁRT TAMÁS

Traumatestek

A TRAUMA ÉS A HALÁL ELBESZÉLHETŐSÉGE: JEAN AMÉRY ÉS NÁDAS PÉTER

Kaja Silverman emlékezetes tanulmányában kísérel meg kezdeni valamit Rainer Werner Fassbinder filmjeinek különös világával, méghozzá lacani terminológia segítségével. Az értelmezés középpontjában a „tekintet” fogalma áll, amely, érvel a tanulmány, Fassbinder filmjeiben majd’ mindig a néző és a „látvány” közé ékelődik, különféle módokon és technikákkal töri meg a mozgóképi reprezentáció átetszőségének és ezáltal a bemutatott figurák pszichikai egységének illúzióját.¹ Az argumentáció egy pontján a szerzőnő leszögezi: „Legalább két további Fassbinder-film is azt sugallja, hogy jóváhagyó tekintet nélkül legalább annyira lehetetlen meghalni, mint identitásra szert tenni.”² A kiemelt mondat fokozást rejt: Fassbinder filmjeiben még meghalni sem lehet a másik tekintete nélkül; a halál intimitása, a „saját halál” szükséglete kielezi a „magány”, az egyes ember egyedülletének lehetőségét, illetve, amint azt például a Fassbinder-filmrészletek sugallják, lehetetlenségét. Elhagyva a fassbinderi filmpoétikát – amely egyébként önmaga színpadiasságára való rámutatással keretezi a Silverman által említett jeleneteket –, a következőkben olyan szövegekről lesz szó, amelyek éppen a halál vagy más, jellegükben és jelentőségükben hasonló, traumatikus élmények közvetítésével kísérleteznek, azaz éppen az előbb szóba hozott legteljesebb intimitásról próbálnak tanúskodni, úgy, hogy a tanúságtétel szükségszerű kudarca az egyén egységének hasadásában ölt testet, szó szerint, vagyis az elbeszélői identitás egységének felbomlása tapasztalatként jelenik meg. Másfelől közelítve, a test megtapasztalásának elkerülhetlensége nem, vagy nem kizárólag a „hús”-nak a „szellem” anyagtalanságával szembeni materialitásából eredeztethető, hanem a közvetlen átélés és a közölhetőség között megnyíló szakadék, valamiféle „trauma” lenyomataként jelenik meg.

Jean Améry talán legismertebb szövege, *A kínvallatás* című esszé, amely ismertségét éppen a tanúságtétel közvetlen őszinteségének, autenticitásának, erejének köszönheti, amellyel a szerző saját élményeiről, a Gestapo által elkövetett kínvallatásról beszámol. Közelebbről vizsgálva az esszé mégis minden ízében trauma-szöveggé leplezi le magát, amely a legkülönbélebb retorikai eszközökkel éppen a tényleges tárgyának, a kínvallatásnak a leírását halogatja, kerülgeti, tagadja – a tanúságtétel ebben a visszavonásban, beismert kudarcban kap formát.³ Améry ismételen az olvasó elnézését kéri, a megfogalmazás nehézségeiről beszél, különfé-